

Віктор
САВЧЕНКО

Проект «УКРАЇНА»

Махновська Трудова
федерація
(1917—1921 рр.)

Харків
«ФОЛІО»
2018

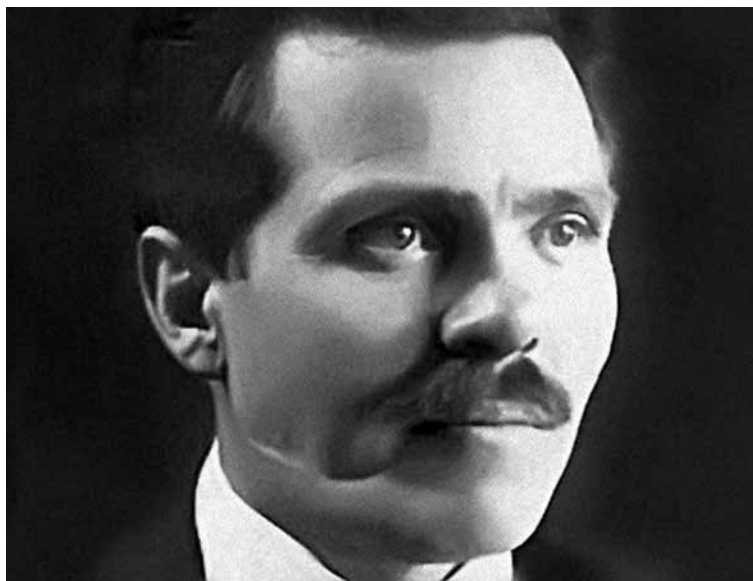

ГЛАВА 1

У пошуках сенсів

У 1927 році «ліваки» всього світу святкували десятиріччя перемоги Жовтневої революції та появу першої в світі «країни диктатури пролетаріату». У числі «іменинників-переможців» були і вчорашні союзники більшовиків, що згодом стали їх заклятими ворогами: ліві есери, максималісти, анархісти. Але свято було для них сумним, вони вже давно були викинуті з «батьківщини соціалізму» на еміграцію (як хизувалися більшовицькі пропагандисти — «на звалище історії»), або були ізольовані по тюрмах і засланнях країни переможної революції. Анархісти і інші розуміли, що саме з їх гаслами, їхніми стараннями і їхньою кров'ю більшовики змогли захопити владу і втриматися при владі як кроваві диктатори. Вони сумно зітхали та робили припущення...

Але для «лузерів» революції була мить торжества — 1917-й! У цей рік, здавалося, історія корилась несамовитим радикалам, майбутнє видавалося тільки чудовим і перспективним. Народ

Російської імперії — пластилином для виробництва ідеальних людей! 1917-й подарував п'янке відчуття надії, свободи, рівності, братерства. Саме за цей шалений ковток свободи на барикадах, коли багато хто з них з безвісності перетвориться на значні історичні особистості, підняв 7 листопада 1927 року у буржуазному Парижі келих червоного вина батько українських степів Нестор Махно і його бойовий товариш Петро Андрійович Аршинов (Марін).

Осіннім вечором у дешевому паризькому бістро вчорашні українські повстанці та терористи пили вино та грапу за омріяну волю, за майбутні глобальні зміни у світі, а їхні французькі, італійські та болгарські друзі-однодумці майже не розуміли незвичні для них назви, що увійшли в історію забутих анархістських перемог:

— Україна! Запоріжжя! Бердянськ! Гуляйполе!

Нестор Махно, через перекладачів, намагався запевнити своїх іноземних товарищів, що його місце в історії полягає зовсім не в тому, що він зібрав 60 тисяч добровольців під чорним прапором анархії, ні в тому, що колотив полководців Денікіна, Врангеля та Фрунзе! Він благав почути його, він кричав:

— Перше в світі анархістське суспільство було побудовано саме в Гуляйполі десять років тому! Вбити буржуїв та поміщиків не було нашою ціллю! Сенс в тому, що ми побудували власну вільну країну трудящих в Україні — Південноукраїнську Вільну Трудову федерацію! Там не було панів та володарів-бюрократів, управління «вільним районом» будувалося на принципах народовладдя! Ось що треба святкувати!

У багатьох іноземних анархістів склалася думка, що досвід революції в Східній Європі є певним дороговказом для розвитку анархізму в ХХ столітті. Сама «махновщина» сприймала себе не просто як частина світової революції, а як її вища форма, в якій з'явилася нова людина, що сформувала нові сенси буття.

На початку століття анархізм розглядався самими анархістами як рівність-зрівнялівка, форма класової боротьби. Вважалося, що, «ліквідував» усіх багатих, бідні зможуть побудувати рай на землі. Але більшовицька влада підкорегувала спрощені анархістські уявлення. Досвід революції та диктатури більшовиків, що створили «безкласове царство несвободи», вплинули як на

махновців, так і на закордонних анархістів. Анархісти та махновці після 1920 р. почали висувати на перше місце своєї програми не вузьку класову боротьбу і економічну рівність, а боротьбу за свободу, за «буржуазні» демократичні цінності, проти яких вони нещодавно виступали. На прикладі диктатури у радянській Росії анархісти побачили, що класові інтереси часто-густо протистоять індивідуальності, індивідуальній свободі, а безкомпромісний виступ проти індивідуалізму ставив під сумнів саму цінність анархії. Ще у буремному 1919 р. у махновців та анархістів України з конфедерації «Набат» їхня власна ідеологія стала ідеологією синтеза: анархізма-комунізма, анархізма-синдикалізма, анархізма-індивідуалізма, з домішками лібералізму.

У 1927 році в паризькому журналі «Дело труда», що видавався емігрантами з України Нестером Махном та Петром Аршиновим, з'явилися заклики до українського народу — повстати проти диктатури перевертнів — більшовиків, що знищили паростки свободи після революції 1917-го. Батько Нестор Махно в статті «Великий Октябрь и Украина» в тому ж журналі вкотре наголошував на особливій ролі України в руйнуванні Російської імперії та нової анархічної революції в СРСР та в світі¹.

З початку 1925 р., після втечі Нестера Махна з в'язниці Данцигу, переїзду до Берліну, а потім до Парижу, владні структури в СРСР занепокоїлися з причини можливої активізації махновської еміграції за кордоном та махновського підпілля в Радянській Україні. В ДПУ обговорювалися плани вбивства батька, викрадення його з Польщі, Данцигу, Берліну, Парижу, виманювання його на територію СРСР, з подальшим гучним арештом. Чекісти прагнули перетягти Нестора Махна до УСССР, використовуючи анархіста Я. Ясинського, створивши ще одну «пастку» (на початку 1925 р. в розпалі була операція по виманюванню до СРСР відомого заколотника Бориса Савінкова, а в 1923 р. чекістам вже вдалося заманити до СРСР та арештувати повстанського отамана та генерал-хорунжого армії УНР Юрка Тютюнника).

У 1925 році чекісти прийняли план політичної дискредитації Нестора Махна в колах «лівої» еміграції і тотального стеження за ним, оточивши його своїми агентами. Тоді до Парижу приїжджає

---

¹ Махно Н. Великий Октябрь на Украине // Дело труда. — Париж. — 1927. — № 29. — С. 9—11.

чекіст Михайло Володін, до Нестора Махна починає заходити анархіст з «радянським минулим» Шлема Шварцбард (майбутній вбивця С. Петлюри), дружину батька — Галину Кузьменко-Махно почали вербувати радянські агенти з паризького «Союзу українських громадян». Згодом французька влада планувала депортувати з країни Галину, за її підозріле спілкування з «комуністичними колами» Парижу¹.

Дискредитація махновського руху, за «многоходовочками» ДПУ, часто-густо робилася і руками самих анархістів, агентура вміло маніпулювала амбіціями лідерів анархістів, сіючи чвари та підозри. Анархістські лідери Олександр Шапіро та Марк Мрачний (М. Кліванський) заявили про те, що махновський рух був лише рухом «багнета і контррозвідки», «близьким до більшовизму», що йому був притаманний «антисемітизм» (самим автором було добре відомо, що Н. Махно все життя боровся проти антисемітів) і він не має цінності «позитивного досвіду» для світового анархізму.

Відомий анархіст Марк Мрачний у серпні 1925 року писав: «Батько прийнятий знову в групу. Цим група санкціонує його «статті» проти т. Шапіро і мене. Тому ясно, що я відмовляюся співпрацювати із «Дело труда», що організоване цією групою (група російських анархістів за кордоном)». М. Мрачний розпочав критикувати Н. Махна в анархістській пресі, зауважуючи, що: «...щадя рух і шкодуючи Нестора Махна, я промовчав про багато гріхів, вчинків і неподобств, про які нам, всім членам «Набат» було відомо...», називавши статті Н. Махно у пресі «хуліганськими витівками»².

У лютому 1925 р. вийшов таємний циркуляр ДПУ УСРР, що повідомляв про існування підпільних анархічних та махновських груп, пов'язаних між собою, в радянських містах: Дніпропетровську, Білій Церкві, Новоград-Волинському, Маріуполі, Бердянську. 28 березня українські чекісти отримали наказ: «звернути виняткову увагу на Умань, у зв'язку з втечею Махна з Данцига». Операція «по Махну» збіглася в часі з виявленням

¹ Савченко В. А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — К. — 2009. — № 1. — С. 120—137.

² Correspondence, alphabetically arranged. Mračnyj (Klavansky), Mark E. 1924—1928, 1936 and n. d. // Senya Fléchine Papers. Archives International Institute of Social History (IISS). F. 24.

підпільної анархістської групи в Уманському окрузі. Тоді ж повідомлялося, що недалеко від Умані в Браїлове «були розклеєні анархістські листівки»¹.

Чекісти стверджували, що в «в цілому ряді міст і головним чином у більш дрібних центрах, як по округах, організовані махновські бази, які в деяких місцях пов'язані з анархістами, а так само з-за кордоном, звідки вони отримують директиви». Чекісти вважали, що «необхідно вжити термінових заходів і перевірку зазначених відомостей на місцях: 1) посилити висвітлення анархістської діяльності; 2) в місцях, де є колишні махновці, впровадити інформаторів і висвітлювати як колишніх махновців, так і активних анархістів. При поїздках останніх у Харків, Москву чи за кордон, обов'язково супроводжувати їх... 3) завести облік всіх колишніх анархістів і всіх колишніх махновців, які прибули недавно з-за кордону, і схилити до співпраці як інформаторів... кореспонденцію з-за кордону висилати копії в СОП УРСР, не конфісковувати кореспонденцію» (розраховуючи за допомогою люстрації листів викрити махновську конспірацію)².

Новий таємний циркуляр ДПУ «Про махновців» (6 квітня 1926 р.) вказував на те, що Нестор Махно пропонував махновцям, які проживають в Румунії нелегально, «пробиратися до СРСР» для підпільної роботи та формальної легалізації в СРСР, намагаючись «не упускати з-під свого ідейного впливу тих махновців, хто повернувся до Росії, і через них впливати на настрої українського села... втягуючи махновців в анархістську роботу». У червні 1926 р. ДПУ УСРР розіслав циркуляр «Про махновців», у якому вказувалося, що «Махно відновлює свої спроби ідейного керівництва над кулацькими елементами села», у зв'язку з чим перед органами ДПУ ставилося завдання виявлення колишніх махновців і здійснення над ними контролю³.

Окрім махновські підпільники продовжували діяти в колишніх центрах махновського руху, в центрах, близьких до «вікон»

---

¹ Галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 13. спр. 415. Т. 2. Матеріали по анархістам. 1924—1925 рр.

² Галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 13. спр. 370. Т. 2. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. 1927 р. — 190 арк.

³ Дубовик А. В. Анархическое подполье в Украине в 1920—1930-х гг. Контуры истории [Електронний ресурс]. Режим доступу / socialist.memo.ru/books/html/dubovik3.

(пунктах таємного проходу) на кордонах з Румунією і Польщею. Так колишній махновський командир Іван Лепетченко на допитах у ДПУ показував, що: «...кілька разів переходив нелегально з Польщі до СРСР, то повертався назад за завданням Махна¹».

Про особливий інтерес до махновців з боку анархістів-підпільників Харкова доповідав у ДПУ колишній начальник штабу Револуційно-повстанської армії України імені батька Махна Віктор Білаш (завербований чекістами у 1921 р.), який у 1926—1927 рр. об'їздив села «махновського» регіону з завданням, як від харківських анархістів-підпільників, так від чекістів, прагнучи намацати махновське підпілля по селах. Він констатував гіпотетичну діяльність подібного підпілля, яке виховувало «анархо-махновську молодь»².

12 серпня 1927 р. був виданий новий циркуляр ДПУ «Про махновців», який наказував посилити пильність по відношенню до «махновського підпілля». 1927 року, продовжуючи розробляти махновський «напрямок», чекісти рапортували, що махновці в УСРР «значно пошавилися», серед них «поширюються чутки про концентрацію махновських військ на кордонах», такі ж чутки фіксувалися в Запоріжжі і Сталіно: «Махно відновлює свої спроби ідейного керівництва над кулацькими елементами села»³.

Наслідком посилення чекістської пильності стали арешти селян махновського села Гуляйполе, в якому селяни пізнали волю та відчули смак самоврядування. Тільки у Запорізькому окрузі чекісти «виявили» (занесли в списки «підозрілих») до 500 «колишніх махновців», у тому числі 84 махновця «з командного складу», частина з яких, на думку ДПУ, вела таємну «антирадянську роботу»⁴.

В той же час в Парижі, 1927 року, Н. Махно співпрацює з французьким анархістським часописом «Ліберте», бере участь у створенні міжнародного анархістського видавництва, Міжнародного комітету анархістів-комуністів. Він стає членом Бюро та Міжнародного комітету захисту відомих іспанських анархіст-

¹ Скритник О. В. За золотом Нестора Махна. — К.: «Ярославів Вал», 2011. — 312 с.

² Яруцкий Л. Д. Махно и махновцы. — Мариуполь: Б. и., 1995. — 366 с.

³ Галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 13. спр. 370. Т. 5, Т. 10. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. 1928 р.

⁴ Галузевий архів Служби безпеки України. Т. 5. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР. 1928 р. — 398 арк.

тів-терористів Дуррути и Аско, спілкувався з польськими та болгарськими анархістами, підтримував анархістів УСРР. Агенти французької поліції, що спостерігали за Нестером Махном, вказували на те, що він існує за рахунок допомоги в тисячу франків на рік, що збирає організація «Комітет друзів Махна» (керівник К. Надо). Над Нестером Махном нависла постійна загроза висилки з країни, передачі його, як «карного злочинця», радянським представникам¹.

У трьох тисячах кілометрах від Гуляйполя, в «іншому світі» — в передмісті Парижа Венсене, Нестор Махно вирішив дати аналіз «позитивного будівництва анархічного суспільства» в степах України. Він котрий раз намагався згадати всі деталі свого успіху по створенню «бездержавної республіки» на півдні України, щоб втілити їх в рядках, які стануть йому пам'ятником, запорукою безсмерття. Через шість років після «бурі і натиску» шаленого Запоріжжя батько Махно мріяв про повторення «українського досвіду», хоч в УСРР, хоч у Франції, або Іспанії. У цей час грозивий гуркіт майбутньої бурі доносився з Іспанії, де анархісти готували революцію.

Нестор Махно нагадував анархістам з Іспанії висновки зі свого українського досвіду: «Необхідно допомогти трудящим зайнятися в себе на місцях безпосереднім створенням своїх місцевих господарських і громадських структур самоврядування або Віль-

П. Аршинов поч. 1920 рр. Галина Кузьменко-Махно, Олена Махно, Нестор Махно. сер. 1920-х рр.

¹ Archives de la préfecture de Paris. Carton 1W 2176—4894. Dossier Miknienko Nestor, Kousmenko Galina, Minknienko Hélène.

них Рад й бойових загонів для захисту тих соціально-революційних змін, які трудящим, які усвідомили себе і порвали ланцюги свого рабського становища, необхідно втілити в життя... І нехай російська комуністично-більшовицька ганьба не знайде собі місця на іспанській революційній ниві¹».

Зарубіжна слава до батька українських повстанців Нестора Махна прийшла після публікації 1923 року в Берліні книги його побратима Петра Аршинова «История махновского движения²», низки статей Н. Махна та П. Аршинова, в яких пропагувалося махновське повстанство в Україні³. Анархістів Заходу надихнули щирі спомини батька: «Записки Нестора Махно», «Моя автобіографія⁴». В середині 1920-х років Нестор Махно, за життя, став історичною, майже міфічною постаттю. Він позбувся наліту бруду як «карний злочинець-вбивця», «бандит-грабіжник», «куркульський контрреволюціонер», йому пробачили поразки, насильства, невдачі та помилки... Він став лідером лівішим за лівих: за більшовиків, максималістів та лівих есерів, креативнішим ніж Кропоткін та навіть Бакунін, бо вони не стріляли з тачанок з кулеметів, особисто не рубали шаблями, як він, нерозумні голови ворогів, за свободу та щастя народу!

Опонент батька Марк Мрачний в статті «Махновщина» фіксує тодішні настрої: «На долю селянського сина, Нестора Івановича Махна, випало досить рідкісне в історії щастя. Він не тільки завоював собі почесне місце бунтаря-революціонера в літописах нашої революції. Робітничо-селянська Росія спорудила йому інший «нерукотворний» пам'ятник. У глухих селах України, частини Центральної Росії і, далі, Сибіру сплітаються легенди то зворушливо-наївні, то глибокі і мудрі, про народного вождя,

¹ Пробуждение. — 1931. 9 апреля.

² Аршинов П. История махновского движения (1918—1921 гг.) / предисл. Волин. — Берлин: Изд. Группы Русских Анархистов в Германии, 1923. — 258 с., 1 л. портр., 1 л. карт.

³ Аршинов П. Анархизм и махновщина // Анархический вестник. — Берлин, — 1923. — № 2. — С. 26—37; Махно Н. Махновское движение и люди из стана анархо-синдикалистов // Рассвет. — Нью-Йорк, — 1925. — 25 июня. — С. 3; Махно Н. Махновщина и антисемитизм // Дело труда. — Париж. — 1927. — № 30—31. — С. 15—18; Махно Н. Махновщина и её вчерашние союзники-большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина»). — Париж: Библиотека Махновцев. 1926. — 34 с.

⁴ Записки Нестора Махно // Анархический вестник. — Берлин. — 1923. — № 1, 2, 3—4, 5—6; Махно Н. Моя автобиография // Рассвет. — 1925.

мужицького некоронованого короля, про борця за селянську волюшку-волю, про Батьку Махна, який, без сумніву, в скарбниці народних сказань, билин і пісень займе місце біля Степана Тимофійовича Разіна й Омеляна Пугачова. Деякі молоді поети вже тепер вибрали Махна героєм своїх поетичних творів, і в недалекому, може бути, майбутньому сліпі бандуристи будуть, як і в давнину, з села в село кочувати і на їх устах буде звучати нова пісня-бувальщина про Батьку Махна...

Махну ще більше пощастило: звістка про нього вийшла далеко за межі Росії. У Німеччині, Франції, Італії, Іспанії і в Америці вже кілька років не сходить зі сторінок анархічної преси його ім'я, розповіді, повідомлення, дифірамби і... легенди про нього і про революційний рух повстанців, відомий під назвою «махновщини». Причин цьому багато. Перша і, може бути, основна: анархісти, як люди чуйного громадського сумління, не можуть не протестувати проти кривавого придушення селян-революціонерів Російською комуністичною партією.

Прихильність Махна до анархічного вчення ще більше підсилює ті симпатії, яким махновщина та її вождь користуються в середовищі наших закордонних і, почасти, російських товаришів. Адже багато хто навіть схильний вважати все це за рух анархічний.

Але ставка на махновщину, як можливу і мало, на думку деяких, не єдину визволительку трудящих класів, недостатню оцінку пролетарського характеру майбутньої революції і великої ролі робочих організацій в ній — ось це я вважаю реакційним¹.

Нестор Махно мріяв написати велику багатотомну історію українського анархічного повстанства. До написання окремих спогадів по селянський рух на півдні України він вже писав у Румунії, але писати «епос» почав вже в Парижі, не перестаючи, різними шляхами, з рідної України діставати матеріали до своїх «споминів-записок». Він вважав, що історія руху махновщини стане дороговказом для світового анархістського руху, що значення «гуляйпільського експерименту» виводить махновщину за межі українського степу. Суттєву підтримку і допомогу йому надавали співробітники паризького анархістського журналу «Дело труда», нелегально і офіційною поштою він отримував частину матеріалів і фотографії про махновщину і з Радянської України.

---

¹ Рабочий путь. Орган русских анархо-синдикалистов. — Берлин. — 1923. — № 5 (июль). — С.1—2.